

FILOLOGIJA
Časopis Razreda za filološke znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, HR-10000 Zagreb

Glavni i odgovorni urednik
AUGUST KOVAČEC

Uredništvo

JOSIP BRATULIĆ, DUNJA BROZOVIĆ RONČEVIĆ, MARIO GRČEVIĆ,
MISLAV JEŽIĆ, AUGUST KOVAČEC, DARKO NOVAKOVIĆ,
MARKO TADIĆ, MILENA ŽIC-FUCHS

Tajnica uredništva
IVANA FILIPOVIĆ PETROVIĆ

Adresa uredništva

Zavod za lingvistička istraživanja
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ulica književnika Ante Kovačića 5
HR-10000 Zagreb
tel. +385(0)1 4698244
filologija@hazu.hr

Časopis izlazi dva puta na godinu.
Naklada 300 primjeraka.

UDK 80/82

ISSN 0449-363X (tiskano izdanje)
ISSN 1848-8919 (mrežno izdanje)

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

FILOLOGIJA

KNJIGA 68

RAZRED ZA FILOLOŠKE ZNANOSTI

ZAGREB 2017

Filologija	Knj. 68	Str. 1—242	Zagreb 2017.
------------	---------	------------	--------------

Vijeće časopisa
Članovi Razreda za filološke znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Odluka o tiskanju rukopisa za broj 68 časopisa *Filologija* donesena je
na redovitoj sjednici Razreda za filološke znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
održanoj 24. rujna 2018. godine.

Ovaj je broj *Filologije* objavljen uz novčanu potporu
Ministarstva znanosti Republike Hrvatske i Zaklade Hrvatske akademije.

SADRŽAJ

Наталија Андријеvsка Кон обработката на глаголите во „Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“. Критериуми за самостојна обработка на адјективизираните и супстантивизираните партиципи	1—16
Виктор Аркадјевич Баранов Инструменти и методика поиска коллокаций в историческом корпусе «Манускрипт» (на примере глаголических рукописей)	17—49
Александра Ѓуркова Сврзниците и сврзничките состави во црковнословенската лексикографија и во македонските средновековни текстови	51—64
Татјана Илиева За лексикографската част на проекта на Кирило-Методијевскиот научен център „Старобългарскиот превод на Стариот завет“	65—84
Yannis Kakridis Problems of Lemmatization in Bilingual Indices to Church Slavonic Translations of the 14 th century: The Case of the <i>Synaxaria in</i> <i>Triodion et Pentecostarion</i>	85—95
Лилјана Макаријоска Влогот на химнографската лексика во Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција	97—115
Anica Nazor О početcima rada на Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije	117—125

Anja Nikolić-Hoyt Pogled u prošlost i budućnost (hrvatske povijesne) leksikografije	127—142
Анна Пичхадзе Разметка церковнославянских и древнерусских текстов: Проблемы лемматизации	143—155
Johannes Reinhart Rijetke riječi u <i>Rječniku</i> <i>crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije</i>	157—169
Виктор Савић Манастирске даровнице у српскословенском лексичком корпусу	171—191
Petra Stankovska Některé faktory důležité pro posuzování slovní zásoby v chorvatskohlaholských breviářích	193—221
Анна Марија Тотоманова Диакронный корпус болгарского языка: Состояние и перспективы	223—242

UPUTE SURADNICIMA

Rukopisi se predaju u tri primjerka ili u PDF-u. Za potrebe Uredništva treba priložiti adrese i telefonske brojeve autora. U zaglavlju rukopisa stoje podaci o autoru (ime i prezime, ustanova, odsjek ili katedra, cjelovita adresa ustanove, e-adresa). Iza naslova dolazi nacrtak na jeziku rada, a na kraju članka sažetak na drugom jeziku s prevedenim naslovom te ključne riječi na hrvatskom i stranom jeziku. Ako je članak napisan na stranom jeziku, sažetak se piše na hrvatskom.

Nakon recenzije Uredništvu se šalje završna, ispravljena inačica teksta u jednom primjerku (ili u PDF-u) i datoteka s istovjetnim čistopisom u formatu RTF ili DOC.

Tekstovi se pišu uobičajenim znakovnicima (npr. Times New Roman, Zrcola). Posebna se slova uzimaju iz znakovnika Zrcola. Za pisanje dijalektoloških radova preporučamo uporabu Zrcole kao jedinoga znakovnika. Proširivanje slova s pomoću dometnutih dijakritičkih znakova treba izbjegavati. Ako je proširivanje neophodno, popis tako složenih slova treba priložiti u digitalnom obliku i ispisu. Priložiti treba i posebne znakovnike.

U tekstu treba ukloniti sve suvišne bjeline i nepotrebna isticanja (tabulatore, masna slova, podcrtavanje, verzal itd.). Naslovi, podnaslovi i imena autorâ ne pišu se VERZALOM. Semantički tipovi označuju se, kad je potrebno, MALIM VERZALOM.

Naslove članaka, časopisa i knjiga u tekstu treba pisati kosim slovima ili pod citatnim navodnicima. Citatni su navodnici »a« (ne «a» ili kosa slova), unutar citata citatni su navodnici ›a‹ (npr. »a ›a‹.«), značenjski su navodnici ‘a’ (‘a’), a navodnici za preneseno značenje jesu "a" ("a").

Popis literature i upute na literaturu treba pripremiti i usustaviti prema načelima koja se primjenjuju u *Filologiji*. To vrijedi i za uporabu spojnice (-), crtice (—) i bjeline (npr. Katičić 2002:85–86). Raspon stranica kod dvoznamenkastih i troznamenkastih brojeva nije 85–6, već 85–86. Upute na literaturu u načelu treba donositi nakon smisaone cjeline (npr. »Katičić je rekao da [...] (2002:85–86)«, a ne »Katičić (2002:85–86) je rekao da [...]«).

Nova polja u tablicama otvaraju se novim tabličnim redcima, a ne običnim odlomkom (»Enter«).

Podrubne bilješke uvijek se završavaju točkom.

Grafički se prikazi priređuju u crno-bijeloj tehnici i prilažu se u odvojenim datotekama (jpg, tiff, bmp).

Tehnička sredenost i razina pravopisno-stilske dotjeranosti teksta odraz su autorova stava prema vlastitomu tekstu.

Ne će se tiskati radovi koji nisu pripremljeni prema uputama ni radovi koji su već objavljeni ili istodobno ponuđeni nekome drugomu časopisu. O iznimkama odlučuje Uredništvo na pismenu zamolbu autora.

Radovi se šalju na adresu Uredništva:

Filologija
Zavod za lingvistička istraživanja HAZU
Ulica književnika Ante Kovačića 5, HR-10000 Zagreb
filologija@hazu.hr

FILOLOGIJA br. 68, 2017

<http://doi.org/10.21857/ypn4oc6j89>

Elektronička inačica cjelovitih tekstova objavljenih u časopisu *Filologija* dostupna je u *Digitalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* i na središnjem portalu hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa HRČAK: <http://hrcak.srce.hr/filologija>.

Prilozi objavljeni u *Filologiji* zastupljeni su u bazama *Scopus* i *ERIH* i prikazuju se u referalnim časopisima *Linguistics and Language Behavior Abstracts*, *MLA Directory of periodicals*, *MLA International Bibliography*, *Linguistic Bibliography* — *BrillOnline Bibliographies*.

Računalna priprema, tehnički urednik,
urednik mrežnoga izdanja i korektura

Mario Grčević

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, HR-10000 Zagreb

Za nakladnika
Akademik Pavao Rudan, glavni tajnik

Tisak
Intergrafika TTŽ, Zagreb

Виктор Савић

Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, SRB-11000 Београд
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Студентски трг 3, SRB-11000 Београд
viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

МАНАСТИРСКЕ ДАРОВНИЦЕ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ЛЕКСИЧКОМ КОРПУСУ

Вишеструко је истражен изворни дио фонда старе српске писмености, чије је трајање добро посвједочено од XII до XVIII стољећа. Манастирске даровнице представљају заокружену микроцјелину у оквиру пословно-правне писмености која својом аутентичношћу привлачи посебну пажњу. Даровнице су по намјени и карактеру блиске другим књижевнојезичким формама, а неким својим дијеловима стоје и у изравној вези с најсложенијим жанровима с врха црквенословенске језичке пирамиде. Када се узму у обзир сви стилски преливи, у овоме, лексикографски изазовном жанру, налази се богат резервоар старе лексике који заслужује засебну лексикографску обраду (историографска и дјелимична лексикографска одавно постоје), а ван сумње и репрезентативно укључивање у најшири српскословенски лексички корпус.

Српскословенски корпус

Српскословенски корпус чине различите књижевнојезичке и функционалностилске формације, чија је структура добро позната, будући да је српски репертоар саставни дио ширег словенског културног и духовног круга, утврђеног у Источном хришћанству (тзв. *Rex Slavia Orthodoxa*).¹ Општи образац испољавао се, прије свега, заједничким

¹ У српској науци се користи и термин »српска редакција старословенскога језика« и »српскословенски језик«. Под »српскословенским« се, прије свега, подразумева језик оригиналних састава (активна употреба наслијеђеног књижевног језика), али он се протеже и на домаћи књижевнојезички варијетет у

црквенословенским језиком, с варијантним разликама нижега реда. Најважнији су отуда, у српском корпусу — библијски, литургијски, химнографски, хагиографски, панегирички, патристички, догматски и правни текстови, углавном распоређени у рукописним и штампаним књигама различитог степена сложености.² Наджанровске цјелине којима су обухваћени ови текстови, поглавито везане за активан црквени живот (тзв. »свештене и црквене богослужбене књиге«, Мирковић 1965:137—164) представљене су у српској култури низом споменика којима на челу стоји *Мирослављево јеванђеље* (око 1165),³ а ту су и *Шишатовачки апостол* (1324), *Матичин апостол* (последња четвртина XIII вијека), *Београдски паримејник* (прва четвртина XIII вијека), *Братков минеј* (1234/1243 и око 1330), *Михановићев хомилијар* (прва четвртина XIV вијека), *Хиландарски шестоднев* (1263) итд.⁴ Ипак, у српској средини најбоље су обрађени изворни састави, од културних до научно-полемиких, љетописних и путописних — од Савина *Житија светога Симеона* (1208/1209, препис из 1619), преко житија и служби архиепископа Данила II Пећког (прве деценије XIV вијека, најстарији потпуни препис из 1553), па *Сказанија о писменех* (послије 1423, препис из 1640/1650) и других састава на српскословенском језику Константина Философа (Костенечког) — до Гаврила Стефановића Венцловића, последњег састављача и преписивача обимних зборника (1711—1749).⁵

Правни споменици; језик правних споменика

Значајно мјесто у средњовјековној писмености имала су правна акта (или шире: пословно-правни списи). Њих у цивилном сектору пред-

цјелини (о терминима в., нпр., Чигоја 2009; синтетички преглед даје Трифуновић 2009).

² За жанровску схему у старој српској писмености, огранку православног словенског ареала, в. Толстој 2004:152—153. Уп., као лексикографски материјал, у старијем словенском наслијеђу СС:13—25 (Р. Вечерка), односно у ширем корпусу, с основном подјелом и самим споменицима SJS 2:LXII—LXX (К. Haderka), у хрватској редакцији RCJHR 1:XXXI—XXXIX (А. Nazor), македонској редакцији РЦЈМР 1:45—58 (З. Рибарова), руској редакцији СДЯ 1:23—68.

³ Оно је, заједно с Вукановим јеванђељем (ово у мањој мјери), положено у основе корпуса *Српскословенског речника јеванђеља* (СРЈ Оглед:VIII). Овај рјечник представља подлогу за будући *Речник црквенословенског језика српске редакције*.

⁴ О развоју појединих жанрова и њиховим главним споменицима у српској култури в. Трифуновић 1990.

⁵ Разноврсни примјери и први исцрпан преглед старе српске писмености и уметничке књижевности дати су у Новаковићевој хрестоматији, први пут издатој 1877 (Новаковић 1904); основни увид у стару српску књижевност пружа *Кратак преглед* (Ђ. Трифуновић).

стављају повеље (и писма), законици, номичке исправе, приватне исправе, тестаменти и остало. Најзаокруженију цјелину чине правни зборници *Синтагма Матије Властара* (први препис око 1370), трочлани зборник познат под именом *Душаново законодавство*, који сачињавају *Душанов законик* (1349, 1354, преписи од краја XIV вијека), *Скраћена синтагма Матије Властара* (преписи од XV вијека) и *Јустинијанов закон*, затим *Земљораднички закон* (препис из друге четвртине XV вијека) и *Закон о рудницима* деспота Стефана Лазаревића (1412, препис из треће четвртине XVI вијека). Ипак, по броју јединица, упркос пропасти највећег броја средњовјековних књигохранилишта, издваја се дипломатички фонд. Српске средњовјековне исправе (у ширем смислу »повеље«) дијеле се на повеље и хрисовуље,⁶ саобразно општој подјели византијских исправа на административна и законска акта — простагме и хрисовуље. Повеље српских владара формално су се изједначиле с византијским простагмама тек од 1348. године (Соловјев—Мошин 1936:LXXIX—LXXXI). — Оригинални састави су, по правилу, писани народним језиком, а преводни српскословенским, будући да је књижевни језик сматран еквивалентом грчкога (Грковић—Мејдор 2007:447—448). *Душанов законик*, међутим, није лишен српскословенскога, који се у њему јавља по потреби, у свечаним дијеловима, и тамо гдје смисао тако захтијева (прије свега у преамбули, а мјестимично и даље, у члановима, претежно на лексичком плану). И он је, уосталом, почињао српскословенском *Повељом о законодавном раду*, која је дјелимично сачувана само у Раковачком препису (1700/1701).

Црквено право

Црквено-правни списи, иначе дио јединственог правног система средњовјековне Србије (Богдановић 1981:50),⁷ по своме значају заузимају засебно мјесто у оквиру старе српске писмености. Посебно се истичу типичи и номоканони, зборници разноврснога састава. Сачувано је око 70 литургијских типика на српскословенском језику; најпознатији су *Типик архиепископа Никодима* (1318/1319) и *Романов типик* (1331), оба из породице *Јерусалимског типика*. Ктиторских типика је неколико, за главне монашке установе, а саставио их је монах Сава — *Карејски типик* (1199, препис с краја прве четвртине XIII вијека), *Хиландарски типик* (1199/1200, први препис око 1206) и *Студенички ти-*

⁶ Синтетички осврт дају Михаљчић 1999 и Ферјанчић 1999.

⁷ И очувани рукописи *Душанова законодавства* коришћени су, изгледа, при црквама, за потребе црквених судова и свакодневне пастирске дужности свештеника (Бубало 2013:733).

ник (1208/1209, препис из 1619). Ови типичи регулишу специјалан статус ктиторских установа, док се номоканони тичу општих начела на којима почива црква. Најважнији зборник из ове групе је тзв. *Светосавски номоканон* који је састављен у Солуну 1220. године, за потребе новоформиране Српске архиепископије (*Иловичка крмчија*, најстарији препис из 1262).⁸

Манастирске даровнице; језик и стил

Изузетно мјесто међу црквено-правним списима, и иначе, у укупној пословно-правној писмености, имају манастирске даровнице, међу којима доминирају хрисовуље (без обзира на нека појединачна формална обиљежја или на то како се ова акта сама по себи зову). То је један од боље сачуваних дијелова старог српског дипломатичког корпуса. Посвједочене даровнице, као и дисциплински типичи, по правилу су везане за важне установе (манастире и епископије), остајући у домену партикуларног права (о контексту њихова настајања в. Соловјев 1938:3–4). Њима даривалац озваничава свој поклон црквеном примаоцу, вођен религиозном мотивацијом, са свијешћу о постојању ктиторске обавезе, проистекле из положаја и могућности. У првим временима овакве поклоне давали су владари, а потом и имућнији људи, властела. Неријетко њихова акта су праћена потврдама црквених првака. Читав овај пословно-правни жанр уобличен је као сложени говорни чин даривања, те отуда у њему, као препознатљива обиљежја, лексички еквиваленти тога чина, глаголи да(и)ти, даровати, подати, придати, приложити, приносити и сл. (Павловић 2009:140 и нап. 15), као и девербативи данниє, дарованниє, поданниє, приданниє, приложениє, приношениє (још и дарован(н)иє, подан(н)иє, приложен(н)иє итд.). У ктиторским натписима, сродној књижевној форми, постоји и цољениє 'вотивни', односно 'молитвени дар' (Трифуновић 1990: s. v., 173). Овакви издашни дарови својеврстан су молитвени чин усмјерен ка Богу, најчешће преко молитвених заступника (в. о тематским усмјерењима у аренгама, ниже).

Посебно карактеристичан дио манастирских даровница јесте аренга, литерарни увод у диспозицију, теолошки надахнуто казивање о чину даривања, с наглашеним хришћанским патосом. Аренга заједно с интитулацијом и потписом, што су свечани дијелови акта — представља због своје оригиналности и углавном рафинирана књижевног израза важан извор за проучавање активног дијела српскословенског

⁸ Постоји и »*varia ecclesiastica*« (Богдановић 1981: нав. мјесто) која је све доскора остајала по страни, ван видокруга научних истраживања.

лексичког фонда, с врха жанровске пирамиде (о високом стилу у оквиру овакве схеме Толстој 2004: нав. мјесто). Овоме у средишњем дијелу документа, од интервенције, преко експозиције и диспозиције, до санкције, опонира нижи стил српскословенског (у општим размјерама »средњи стил«), па чак и народни језик (»ниски стил«), подесан за исказивање практичних садржаја. Осим српског, књижевног (и народног) језика, ове даровне акте одликује и уставни тип ћирилице.⁹ Писани су већином на пергаменту, који временом постаје и знак посебне намјене, будући да ће се у међувремену (од XIII вијека) појавити хартија и у домаћој писмености. Извјесне даровнице сачуване су на зидовима манастира, у складу с византијским обичајем осликавања ктиторских представа у храмовима, праћених натписима формалне садржине, на примјер *Жичка хрисовуља* краља Стефана Првовјенчаног (1219/1220) и *Грачаничка хрисовуља* краља Милутина (1321). За неке друге изворне саставе документарног карактера утврђено је, такође, да су уређени по дипломатичком обрасцу; на примјер, *Карејски типик* монаха Саве има и аренгу и друге дијелове формулара (Мошин 1979:92–101). Стога је он, формално посматрано, даровница у свитку, па се тако и чува, заједно с другим актима у Хиландару (АХС 134/135).

Својим свечаним карактером манастирске даровнице слиједе обимније оригиналне саставе по којима је српска црквенословенска култура препознатљива. Тако је овај сегмент старе српске писмености у својој изворно књижевној дијели важан одсјечак у укупном српскословенском лексичком фонду. Слично овоме, на упоредивом материјалу, из пописа извора за *Староруски средњовјековни рјечник*, види се да пословно-правна акта, без обзира на врсту којој припадају, чине респектабилан дио тамошњег корпуса (неколико стотина јединица од краја XI до истека XIV вијека, међу којима је, по нашем бројању, 137 обичних повеља и 236 исписа на брезовој кори; в. СДЯ I:29–42; за шири корпус од овога уп. Указатељ СРЯ).¹⁰

⁹ Ријетка је употреба канцеларијског брзописа из два разлога: његово формирање завршено је тек до истека XIII стољећа; превасходно су сачувани манастирски примјерци.

¹⁰ Овде и другдје на првоме мјесту узимамо у обзир прилике у СДЯ, а не СРЯ, јер се први од ова два рјечника уобичајено узима за главни рјечник руске редакције, мада српски корпус по хронолошким и тематским параметрима стоји, отприлике, на средини између ова два.

Од ауктора до дестинатара: издавање аката

Манастирске повеље су издавали сви српски владари — ктитори и приложници, и могу се непосредно пратити почев од Стефана Немање, родоначелника династије Немањића (1166—1196).¹¹ Први акт овога типа је *Студеничка повеља* (1183—1190), позната преко значајно прерађене верзије из *Цароставника манастира Студенице* (1619) и *Прва оснивачка повеља манастира Хиландара*, настала у манастиру (1198/1199), чији је оригинал нестало 1915. године. Списак се исцрпљује документима издаваним до почетка XVI вијека, међу којима су *Повеља манастирима Хиландару и Светом Павлу* султаније Маре (Бранковић), издата у Жежеву (1479) и последња у низу, *Хиландарска повеља* деспотице Јелене Бранковић (рођене Јакшић), писана у Будиму (1504).¹² Даровнице су издаване и православним и католичким манастирима, на примјер *Повеља Светој Богородици Ратачкој код Бара* краља Милутина (1306).

Сачувани фонд

Претежан дио српских манастирских даровница сачуван је у манастиру Хиландару на Светој Гори. У тамошњем архиву налази се око 150 старих српских аката, од чега близу сто чине даровнице.¹³ Постоје и акта изгубљена у XX вијеку.¹⁴ У осталим светогорским манастирима чува се нешто преко 60 српских даровница, на примјер, у Светом Павлу 18 (Синдик 1978), у Светом Пантелејмону 15 (Акты русског:351—414, № 47—61 (Срб. 1—15)), у Великој лаври Светог Атанасија Атонског 12 (Анастасијевић 1922), у Ватопеду 9 (Lascaris 1935), итд. Снимци појединих изгубљених повеља чувају се у Архиву САНУ, а посебну вријед-

¹¹ Рађање озбиљне ктиторске дјелатности у Србији Немањина времена у вези је с извјесним »самодржавним« арибутима које српски владар задобија у оквиру византијске државне и духовне слике свијета у другој половини XII вијека, а свакако и с јављањем приватног задужбинарства (тзв. »харистикија«) у Византији Комнинâ (Пириватрић 2011:101).

¹² Свечана акта српским манастирима наставили су издавати нови ктитори и побожни приложници из редова влашке и молдавске господе, нарочито војводâ (од краја XV, односно прве половине XVI вијека), као и руских царева (од Ивана IV Васиљевича у XVI вијеку). Та даровна акта писана су влашко-молдавском и руском редакцијом заједничког књижевног језика.

¹³ Каталогски опис доноси Синдик 1998:16—132. У манастирској ризници постоје још и акта на грчком (око 100), турском (преко 1700) и другим језицима (Синдик 1998:12).

¹⁴ Познат је случај губитка девет Душанових повеља које су за потребе парница пред грчким судовима изнијете из манастира 1931. године и никада нису враћене (Бубало 2009:55—56).

ност има стотину снимака (око 250 листова) српских, бугарских, руских и влашких аката (од тога око 70 повеља су српске), које је на Светој Гори начинила мисија Петра Ивановича Севастјанова (1859).¹⁵ Ријетки су манастири у дубини Балканског полуострва у којима се и даље чувају средњовековна акта (нпр. у Савини близу Херцег-Новога неколико повеља из манастира Тврдоша, раније донијетих из Милешеве).¹⁶ Неке од значајних даровница налазе се у Историјском архиву Србије, Музеју Српске православне цркве и Архиву САНУ, а неколицина је у иностраним збиркама (нпр. *Оснивачка повеља пирга Хрусије краља Милутина* (1300) на Универзитету Колумбија у Њујорку и *Светостефанска хрисовуља* (1316—1318) у музеју Топкапи Сараја у Истанбулу).

Издања

Корпус старе српске пословно-правне писмености ушао је у фокус више дијахронијских научних дисциплина у XIX вијеку, и био је поступно уобличаван преко низа издања, почев од првога темељног, *Monumenta serbica* Франца Миклошича (Miklosich 1858) до *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама*, тзв. »Српског дипломатара« (Мошин и др. 2011), и серије *Стари српски архив*, покренуте 2002. године (уредник Раде Михаљчић). Значајна су још збирна издања Љубомира Стојановића (1890), Константина Јиречека (1892), Стојана Новковића (1912), Василија Корабљева (1915), Александра Соловјева (1926), Владимира Мошина (1939), Александра Младеновића (2003, 2007).¹⁷ Манастирске даровнице сачуване у форми књиге засебно су издаване: *Светостефанска хрисовуља* (Трифуновић 2011), комплекс *Дечанских хрисовуља* (Ивић—Грковић 1976), *Светоарханђелска хрисовуља цара Душана* (Младеновић—Недељковић 2003, Мишић—Суботин—Голубовић 2003, Шафарикъ 1862).

¹⁵ За детаљан преглед збирке снимака у Румјанцевљевој музеју в. Викторовъ 1881:96—104 (данас Руска државна библиотека у Москви).

¹⁶ Нажалост, Пећка архијерејска архива која се помиње у документима, није сачувана. Ту су лежали оригинали архијерејских аката и дупликати других важнијих докумената. Архива манастира Врањине (17 повеља) иструлила је крајем Првог свјетског рата због дуга скривања у земљи (1918—1923). И у Првом и у Другом свјетском рату страдала су акта из збирке Народне библиотеке у Београду; о овим и другим губицима в. Бубало 2009:57—62.

¹⁷ Више је прегледа издања старих српских исправа, нпр. Мошин и др. 2011:29—35.

Лексика у оквиру дипломатичког формулара

Пажљиво је проучена дипломатичка структура српских повеља. Историчар Станоје Станојевић у вишетомним *Студијама о српској дипломатици* (1912—1936) први је цјеловито приказао ову проблематику.¹⁸ С високим степеном предвидљивости у манастирским даровницама појављује се одређена лексика у оквиру строго поштованог дипломатичког формулара, тако да можемо говорити о релативно уобличеном дискурсу, засигурно од XIII вијека.

У протоколу је занимљива интитулација која је, како је вријеме одмицало, бивала све развијенија. У њој се нижу титуле и називи за државну организацију, као и официјелне ономастичке форме, а с мањом разноврсношћу и родбинска терминологија. По сриједи су пажљиво састављане формуле, често вишечлане терминолошке синтагме:

Пр. 1. Стефанъ оурош(ъ) в'торын. сот[ъ] племєне же крал(ъ) и самодр'жьць все срьб(ъ)скине и помор(ъ)скине землїє. прав'ноу'къ с(вє)т(а)го смлєсна немланє. и в'ноу'къ пр'ковѣн'чаного крал(та) стефан(а) смлєсна монах(а). с(ы)нъ же стефана крал(та) оуроша смлєсна монах(а), Хрисовуља пиргу Хрусији краља Милутина, р. 21—23, 1313—1316, АХС 139/141, свитак 2.

Већина рашких црквених повеља има аренгу. Црквене аренге су знатно дуже од аренги у свјетовним повељама. Међу њима у принципу влада разноликост, али се, ипак, издваја неколико општих тематских усмјерења: Бог, Христос и Богородица (Станојевић 1914:213). То неријетко зависи од посвете манастира којем су намијењена акта или од аукторове везаности и осјећаја захвалности према неком од њих. У аренгама се дају и похвале другим светима, светом Стефану Првомученику, арханђелима Михаилу и Гаврилу, светом Николи (Станојевић 1914:226—227). Високи химнографски тон погодује обилној употреби апстрактне и разноврсне хришћанске лексике. Аренге су неријетко оригинална остварења, од којих се неке приписују владарима — књижевницима; на примјер Стефану Првовјенчаном и деспоту Стефану Лазаревићу. Александар Соловјев наглашава да су поједине од аренги »права ремек-дела духовног беседништва и песништва« (1938:10). У њима се даје смотра књижевне културе стваралаца, украшена цитатима из Светога писма:

Пр. 2. † »Ѣною ц(а)рїє ц(а)р(ъ)ствоу'ютьъ. и силнїи власти прѣдр'жьетьъ«, р(є)чє прѣмоу'дрїнїѣ соломоном[ъ] ц(а)р(ъ) вѣковомь вьсєдр'жителъ г(оспод)ь (Приче Соломонове

¹⁸ Грчке повеље српских владара анализирали су Александар Соловјев и Владимир Мошин (1936).

8.15). и понјеже врѣменное сѣе ц(а)р(ь)ство приехом(ь) ѿт[ь] крѣп'кыне того роукы и всебогатѣ бл(а)гости, подобаетъ и подобію того по елико мощно рожден'номуу кс(ть)ствоу подобити се. ѿт[ь]врѣзающомъ роукѣ, и насщающомъ всако животно бл(а)говоленіа. тако да не т'л'к'мо врѣменномуу селому ц(а)р(ь)ствію прѣкелници вѣдемь, н'ѣ и вѣчнома наслѣ{д}ници. ѿт[ь] кже ѿт[ь]своу бл(а)гоустроєніа, въвѣрен'наго намъ служ'бон{{а}}ліа, *Повеља манастиру Милешеви* деспота Стефана, р. 1—8, 1414—1415, манастир Савина (Савић 2013а:53).

Осим пјесничке разраде познатих мотива, аренге су, у познијим временима, могле настајати и с мање инвенције, преузимањем цјеловитих литургијских одјељака:

Пр. 3. »в[а]д[ы]ко в[с]ацьскыи[х]ь. г(оспод)и н(е)в(е)се и земље, и в[с]акоє т[в]арн выдн[и]ѣ и нев[ы]д[н]иѣ. сѣден на прѣстоле славы. и призирає въ безд[ь]ны. безначелне. нев[ы]дн[и]ѣ. непостижн[и]ѣ. неописанне. неизменне, ѿ(т[ь]ч)е г(оспод)а н(а)шего и(со)в(са) х(рист)а. великааго в(о)га и сп(а)са оупованіа н(а)шего, иже кс(ть) ѿобразъ твоєє бл(а)гости. печатъ равнообразна. въ сєвѣ показзе тєвѣ ѿ(т[ь]ца итд.« (Канон евхаристије из Литургије светога Василија Великог; грч. Δέσποτα τῶν ἀπάντων, Κύριε οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ πάσης κτίσεως, ὀρωμένης τε καὶ οὐχ ὀρωμένης, ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους, ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀπερίγραπτε, ἀναλλοίωτε, ὁ Πατήρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος τῆς ἐλπίδος ἡμῶν· ὅς ἐστιν εἰκῶν τῆς σῆς ἀγαθότητος, σφραγὶς ἰσότητος, ἐν ἑαυτῷ δεικνὺς Σὲ τὸν Πατέρα), *Повеља манастиру Хиландару* деспотице Јелене, р. 2—5, 1504, АХС 86, тс А 6/19 (Савић 2013б:476—477).

Станоје Станојевић је издвојио аренгу која се најчешће користила, за коју се, чак, може рећи да је била »омиљена« састављачима аката (пр. 4). Седам пута се јавља у рашким свјетовним актима, а има је и у црквенима и у босанској канцеларији (Станојевић 1914:210—211), која уводи аренге 1378. године (Станојевић 1914:200). Појављивање исте аренге у различитим документима пружа могућности за текстолошка истраживања (в. Deže 1977).

Пр. 4. † По неизреч(е)н'нѡмому м(н)л(о)срдию и чл(овѣ)кѡлюбнѡ вл[а]д[ы]ки мѡего слад'каго мн х(р)и(с)т[а]. по изволеннѡ и м(н)л(о)сти. и всем(н)л(о)стив'нѡмому ѡего призрѣннѡ кже на ц(а)р(ь)ство мн. такоже и на прѣвнхъ с(в)т(н)хъ православ'ннх(ь) ц(а)рнхъ. такоже и бл[а]г[о]дѣ[т]ь прѣс(в)ет(а)го своєго д(о)уха и на ц(а)р(ь)ствѣ мн показа. такоже изаніа на с(в)ѣтнє своє оученики и ап(о)ст(о)ли. рекъ имъ идѣте въ в'соу в[с]елєн'ноую и проповѣдите славоу мѡего в(о)ж(ь)ства. по всех[в]алн[и]ѣи ѡего м(н)л(о)сти, таковиє дарн и ц(а)р(ь)ствоу мн дарова. и постави мє г[оспо]д[н]на в'сєлоу стежаннѡ ѿт(ь)чѣстви мѡего. рекѡу же зем'ли срьб'скѡн. и грѣкѡм(ь). и странамъ западннмъ, *Хрисовуља манастиру Хиландару* цара Душана, р. 1—4, 1347, АХС 44, тс А 4/17.

Иако су интервенције у повељама једноставне, у њима се налази и занимљива лексика: именују се молиоци, представници манастира, црквени великодостојници и цивилна лица: чьстьнын, всечьстьнын игоумень, всечьстьнын старьць, чьстьнѣншини въ иноцѣхъ, благоговѣнни чрьнъци, чьстьнын и блаженын и прѣподобьнын старьць, игоумень и доуховьникъ кралекства ми ваща итд. (Станојевић 1920:105—107). Ту су и глаголи говорења, којима се обиљежава начин саопшвања потребе конкретног манастира, за чије добро је даривалац заинтересован: въспомоути, въспоминати, просити, понскати, исповѣдати, бѣсѣдити. И то није све, будући да се у њима редовно формира нарATIVНО језгро, с разноврсном лексиком:

Пр. 5. приш[ъ]д[ъ]шоу къ мнѣ неродмонахоу кѣрїакоу, съ чрьнъцы хиландарьскимн; и въспомоуше ми бѣды своеѣ на морн слоугающе се нмѣ от[ъ] безбожннх(ъ) хоурсарь. и хже не можемъ исповѣд[ѣ]ти, г(лаго)лющемъ нмѣ къ мнѣ съ оудниеннємъ и м(о)льбою, створи намѣ прѣпоконце, въсь животь намѣ на морн и от[ъ] моря ны кс(тъ), *Хрисовуља пиргу Хрусији* краља Милутина, р. 28—35, 1300, Универзитет Колумбија (САД).

У самом тексту повеље, у експозицији владар говори о томе како је добио власт, дајући кратку повијест своје владавине, неријетко с историјским подацима, па се очекује и живља лексика, а тиме и нижи стил књижевног језика, као и чист народни језик. Исто то важи и за диспозицију, средишњи дио акта у којем се доносе правне одредбе.

У есхатоколу је најразвијенија санкција, којом се осигурава извршење правних одредаба (пр. 6). Санкција се састоји из аукторове заклетве о извршењу наредбе (у њој доминирају перформативни глаголи типа заведати, запрещати, заклетн итд.), затим из захтјева насљедницима на престолу и другима да се придржавају издате наредбе (Станојевић 1922:2). Захтјев се упућује заповједним тоном, глаголима повелѣвати, запрещавати и сл., а касније, од XIV вијека и као молба, формама молити и мнѣ се дѣяти; нарушавање садржаја и самих аката изражава се глаголима поврѣдити, потворити, разорити, отънѣсти, отъѣти, прѣтворити, раздроушити, попрѣти, врѣждати, отъмлати, поколѣвати, потькноути итд. Заклетва се завршава анатемом — баца се проклетство на преступника (да нмать / прїнметь / искоушитъ клетвоу, да прїнметь гнѣвъ и проклетїе, да не полоутишь мнлость, боудн кмоу анафема, да отънмлетъ мнлость, да ксть проклетъ и завезанъ, да ксть проклетъ и трьклетъ, проклетник кмоу боудн), тражи се његово одбацивање — екскомуникација (да ксть отринновень, чюждь да боудеть спаснаго тѣла и крвве), његово уништење (пораженъ да боудеть, да поразитъ его, да разоритъ его, да боудеть побнень), итд. За извршиоца се именује Бог или неки светац — соупьрникъ, соупьрница, мьстникъ, мьстница, отьмьститель. Том приликом нагомилавају се атрибути уз осветника,

у циљу застрашивања непослушника — Бог је господь богъ вседръжителъ, Богородица је мати божна, прѣсвета богомати, прѣчиста, прѣнепоротна, приснодѣва, владычица, чюдотворица, итд. (Станојевић 1922:28—29, 31—40).

Пр. 6. и вьса елико дахъ манастирєви· оу (свє)тоу гороу· да нѣ трѣбѣ ни моемоу дѣте-теви· ни моемоу· оуноу·тетєви· ни мо(є)моу· ро(д)илоу· ни иномоу· никомоу·ре· ако ли кѣто снє прѣтвор(и) да()моу б(о)гъ соудн· и да моу є соупърьница (свє)та б(огороди)ца· на страшномъ соудници ономъ· и ѣзъ грѣшникъ· симєонъ, *Прва оснивачка повеља манастира Хиландара Симеона Немање*, 62—67, 1198/1199, фототека манастира Хиландара.

Повеље се завршавају потписима и печатима. Потписи у Рашкој временом су бивали садржајнији и богатији, али су и даље сведенији од интитулација. Ако је у интитулацији наведено више особа, у потпису би стајала само једна. Опет је то исти онај лексички материјал као у протоколу, а титуле пролазе кроз занимљив развој. У најстаријим временима посвједочени су скромнији потписи с ријечју »крст« поред симбола у које улази и актуелна титула; потом се уводи представа о духовној, а тиме и законитој вези владара с божанством (владар »стоји у његовој милости«, односно »испуњен је побожношћу«) (пр. 7). Иако с краћом легендом и печати дају вриједне податке, осим фонетских и морфолошких, још и лексичке — потекле из званичних канцеларија, у духу развијене интитулације (пр. 8).

Пр. 7. † крѣс(тъ) снѣ(єо)нєовъ: и подьписаннє, *Прва оснивачка повеља манастира Хиландара Симеона Немање* / † ст(є)ф(а)нъ оурошъ по м(и)л(о)сти б(о)жнєнє краљ и сь б(о)г(о)мъ самодр(ь)жьць всѣхъ срьб(ь)ск(ь)хъ земль и поморьскихъ, *Хрисовуља Хумској епископији краља Уроша I*, око 1254, АХС 135/137, свитак 1 / † ст(ѣ)-фанъ въ х(рист)а б(о)га бл(а)говѣрни· ц(а)рь срьблєм(ь)· и грькомъ †, *Хрисовуља Светој Богородици у Архиљевици цара Душана*, 1354, АХС 36, тс А 4/15.

Пр. 8. + ст(є)фанъ краљ в христа б(о)га верни краљ с(р)бск(н)хъ з(є)мль и морски || + свети степагнь прьв(о)мъчєникъ агрьхидиѣконъ и постол(ь), *Хрисовуља Хумској епископији краља Уроша I*.

Лексика, сама по себи

У манастирским даровницама се, као и у читаву дипломатичком корпусу, и поред задатих формула, сусреће релативно разнолика лексика, и у општем и у специјалном дијелу фонда. Ту су, на примјер, називи за акта, саопштени из перспективе издавача, у којима претежу књижевне форме: хрисовуљь 'хрисовуља', повелѣниє 'заповијест [у писаној форми]', за-

писаније и писаније ‘исправа’ (општи назив), оутврђеније ‘гаранција’, оправда-
није ‘исправа о рјешавању имовинског спора’, тьк’мина ‘копија акта’, итд.
У чисто народном језичком окружењу, пак, налазимо називе феудал-
них обавеза: дань, данькь и поданькь ‘данак’, десетькь ‘дажбина у вриједно-
сти десетога дијела пољопривредних производа’, позоькь ‘давање зоби и
сијена достојанственицима у пролазу’, трак’нина ‘накнада за коришћење
пашњака’, дим’нина ‘порез разрезиван по домаћинству — »димук’, жирок’-
нина ‘накнада за коришћење шуме за исхрану свиња’, надет’кь жит’нын,
вин’нын, меснын и сир’нын ‘натурално давање’, бирь ‘натурално или новчано
давање цркви’, ракота ‘радна обавеза зависних људи’, поработаникь ‘вршење
службе’, понось ‘преношење пртљага’, повозь ‘превожење пртљага или те-
рета уопште (запрегама)’, заманица ‘начин извршења обавезе у којем учес-
твују сви радно способни људи’, приплата ‘додатно плаћање’, волобер’цинна
‘давање волова у војне сврхе’, соккь ‘порез у корист владара, у новцу или
натури’ (главни у држави), перперь прен. ‘новчано давање’, бѣдѣа ‘обаве-
за у орању’, врховина ‘свештеничко давање епископима’ итд. Међу ови-
ма постоје и неке по структури књижевне творбе, на примјер сложе-
не глаголске именице градозиданикь ‘грађевински послови зависних људи
на тврђавама’ и градоблюденикь ‘обавеза чувања утврђења’. У називима пре-
ступа (често су то и преступи и глобе за учињена дјела) затичемо и
књижевне и народне облике (за морална огрешења најчешће су књи-
жевни облици) — сгрѣшеникь ‘гријех’ и ‘кривица’, лиц’мерникь, прѣстоупленикь,
грѣхоловникь, прѣлюбодѣнство ‘прељуба’, вљховьство ‘вечање’, заједнички об-
лици оубинство, крвьвь, вражда ‘крвни деликт’, народни мѣхоскоубина ‘чување
браде у тучи’, оудава ‘самовласно хапшење дужника’, изьмь ‘хапшење за
туђи дуг’, забавка ‘ометање’, прѣстон ‘недолазак на рочиште’, од’вон ‘непри-
мање судског изасланика, извршитеља’, потворь ‘превара’. Непресушан
извор за први дио лексичког фонда представља црквенословенска ли-
тература и, прије свега, домаћи преводи грчких законских кодекса, по-
ред наслијеђеног, словенског права које је у подлози остатка вокабула-
ра. Адекватно је заступљена и економска терминологија, обично живо
ослоњена на свакодневну комуникацију; у овоме жанру она је испре-
плетана с феудалном и правном терминологијом. Шаролика је лексика
која одражава сеоски живот и појаве у природи, и по поријеклу је пре-
васходно народна; посебну скупину чини географска терминологија.¹⁹
Природно, у манастирским исправама вишеструко је присутна и црк-

¹⁹ Она је највећим дијелом обухваћена и обрађена у исцрпном прегледу
Јозефа Шица (Šic 1994), и не само захваљујући његовој консултовању Даничићева
Рјечника и Миклошићева Лексикона од којих оба ексцерпирају Миклошићеве
Споменике српске, него и преко других извора, будући да је та лексика углавном
шире заступљена на јужнословенском терену (види се то и из наслова књиге).

вена — организациона и дисциплинска, па чак и обредна лексика. Ту су, на примјер, називи за богослужбена лица и установе — патријархъ, архиеписко(у)пъ, архиеписко(у)пниа, митрополитъ, митрополиа, (е)писко(у)пъ, (е)писко(у)пниа, архиепископ, светитељ, свещен'ноначел'никъ, архимандритъ, игоумень, проигоумень, кало(у)геръ, калоугерица, тръньць, тръноризць, мнихъ / монахъ, ѿеромонахъ, инокъ, старьць, баша 'духовник', ѿерен, попь, протопопа 'протопрезвитер', днаконъ 'ѿакон', ѿероднаконъ, црков'нын причтъ / чинъ / клиросъ 'црквени клир'; храмъ, цркви, манастирь, лавра, игоуменниа 'манастир на чијем челу је игуман', келниа 'монашка ћелија', метохиа 'манастирско имање'; црквени предмети („свети сасуди«, Мирковић 1965:115) и дијелови свештеничке одјеће — завѣса, чъст'нын кръсть, икона, чъст'нын съсудъ свешенин, кан'дило, рипнда, кадил'ница, свѣщ'никъ 'свијећњак', риза, петрахлаъ 'епитрахиљ', нарочк'вница, набедръница, трапезафоръ 'стољњак', дипла 'врста црквене одјеће'; називи празника, посвједочени још у канонским старословенским споменицима — въведение, благовѣщеніе, въскрѣсеніе, просвѣщеніе, рождьство, оупеніе. Богат је списак владарских и других титула, из домаће традиције и оних које су развијане у додиру с Византијом — жоупанъ, велни жоупанъ, кнезь, велни кнезь, господинъ, госпожда, господьство (ми), квръ, квра, краљ, кралица, краљевьство (ми), царъ, царица, царьство (ми), авгоустниа, авгоуста, деспотъ, деспотица, деспотьство (ми), воєвода, чел'никъ, ставильць, теп'ниа, казнць итд. У овоме се очитује и владарска идеологија и стање у државној управи, што је, такође, лексички напосе представљено. Ово је само исјечак из тематске разноврсности, својствене даровницама и ширем корпусу којем припадају.²⁰

Нарочито занимљив примјер представља *Хрисовуља манастиру Светог Ђорђа — Горга код Скопља* краља Милутина, настала око 1299 (А: АХС 137/139, тс А11/6 и АХС 5, тс А 4/1; Б: АХС 136/138, тс А 10/6), ослоњена на старија акта чак тринаест владара (византијских, бугарских и српских), почев од оснивача, византијског цара Романа III Аргира (1028–1034), преко »цара Петра«, заправо кнеза Константина Бодина кога су устаници у Скопљу прогласили за цара (1072), затим Стефана Немање, све до цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Драгоцјена је могућност срањивања Милутинове хрисовуље с хрисовуљом бугарског цара Константина Тиха Асена (1257–1277), јединог сачуваног од претходних докумената, такође у збирци манастира Хиландара (АХС 1, тс А 23/12).²¹ Ова изузетно сложена и садржајна даровница до-

²⁰ За потврде великог броја наведених термина в. Даничић I–III, а за начелан осврт с преводом нејасних међу њима в. Ивић 1980; исцрпно ЛССВ; за сродан корпус (дипломатички »остатак«), в. Регистар ССПП; подробне регистре дају Новаковић 1912:795–909, Ивић–Грковић 1976:311–330, Мишић–Суботин–Голубовић 2003:163–225, Мошин и др. 2011:547–652.

²¹ Садржинско и историјско-правно поређење даје се у Спом. Мак.:116–117,

носи разнолику, понекад и уникатну лексику, најприје из свијета материјалне културе, феудалних обавеза и правних прописа. У њој је снажно заступљен и грчки лексички фонд (апелативни и ономастички) зато што се регулишу односи у донедавно византијској области, али и зато што постоје раније грчке даровнице и појединачна правна акта (посебно купопродајни уговори), консултовани у њеној изради. Већ сам атрибут светог Тјорџа, γοργο, грчкога је порекла (грч. γοργός ‘неуморан, снажан’), а ту су и други грецизми, обични и необични, на примјер — γαρρῆσαι ‘тјерати на кулук, присиљавати на рад’ (грч. ἀγγαρεύειν), ливада (грч. λιβάδιον), пернвољ ‘башта, воћњак’ (грч. περιβόλιον), зевтарь прен. ‘површина земље коју може да обради пар волова’ (грч. ζευγάριον), εζодь ‘трошак’ (грч. ἔξοδος), дроумь (грч. δρόμος), панагирь ‘трговачки дан поводом великог празника, панађур’ (грч. πανήγυρις), синорь ‘међа’ (грч. σύνορον), хора ‘област’ (грч. χώρα), пронниа ‘имање давано властелину уз накнаду војевања’ (грч. πρόνοια), εζоприкь ‘давање имања у мираз’ (грч. ἐξωποίηα), εζалнио ‘напуштена земља’ (грч. ἐξαλείμμα) итд. Међу титулама и називима служби и занимања напоредо се јављају словенски и грчки термини, обликовани у различитим управним системима, интегрисани у новим околностима: σεβасть ‘високи државни чиновник’ (грч. σεβαστός), прахторь ‘високи државни чиновник задужен за финансије’ (грч. πράκτωρ), кастрофилакь ‘заповједник војне посаде у тврђави’ (грч. κάστροφύλαξ), кнезь, апоклнснарь ‘изасланик’ (грч. ἀποκριστάριος), аподохаторь ‘руководилац владарских залиха’, гьрлкарь ‘соколар’ (грч. γερακάρης), коноухь ‘коњушар’, псарь ‘псетар’, кьфалниа ‘управник града и области’ (грч. κεφαλῆ), односно владоущен, велике / мале власти, влад[а]лць ‘носилац државне власти’ (А: р. 31–32, 33–36, 40; примјери се дају редом како се јављају у изабраном одјељку из текста).²²

Даничићев корпус

Даничић је у своме раду на *Рјечнику из књижевних старина српских* селективно користио српске изворе. Он је разматрао само оригиналне српске саставе, препуштајући преводне, и новије и старије, и домаће и наслијеђене, Францу Миклошичу. Даничић се, прије свега, занимао за наративне, летописачке и административно-правне изворе (повеље и законодавна акта — *Душанов законик* и Савини типичи). Он, дакле, у својој рестриктивној представи »књижевних старина српских« не до-

146–154.

²² За потврде и неке од значења в. Спом. Мак.:186–187, а за грчке корелате Соловјев—Мошин 1936:377–507.

носи поетске, литургијске, светописмовне, богословске и друге саставе који нису посебно усредсређени на српску средњовјековну реалност. Стога, сви истраживачи који су жељели комплетнију представу о српској средњовјековној писмености, морали су се окретати Миклошичеву *Лексикону*, који је у себи укључио значајан број српских извора, међу којима је немали број оних које је ексерпирео Ђуро Даничић у Народној библиотеци у Београду, шаљући му исписе, не задржавши их за себе.²³ — Од Даничићева лексикографског рада и уопште од његова времена, дипломатички корпус заузима истакнуто мјесто у проучавању српског средњег вијека. Даничићев *Рјечник* је почивао на тоталној ексерпцији грађе коју је одабрао. То су појединачна издања из *Гласника Друштва српске словесности* (X—XV), *Monumenta serbica* Франца Миклошича и *Споменици српски* у двије књиге Меда Пуцића (Даничић I:VII—IX). Даничић своју грађу није раздвајао на књижевни и народни дио фонда, и није тежио посебној реконструкцији стварнога народног језика, руководећи се тиме да је грађа настајала у оквиру јединствене писмености. (Посебно је питање какво је било Даничићево поимање тога идиома.)

Закључно разматрање

Савремени историјски рјечник српскога народног језика у погледу формирања одредница морао би имати другачији приступ (уколико реконструктиван), као и у погледу њихове обраде (тотална обрађеност народне лексике и ограничена књижевне). У таквом би историјском рјечнику народног језика повеље и писма имале прво мјесто, благодарећи својој актуелности скопчаној с конкретним пословно-правним чиновима. У зависности од нивоа језичке комуникације, у њима се, као што смо већ истакли, изражавају различити регистри писаног језика. Њихово дијахронијско и дијатопијско позиционирање и обилно присуство живог језика чини их, тако, идеалним и главним извором за историју народног језика. Исти разлози, више-мање, у мјери у којој је то могуће (а мјера је присуство књижевног језика), чине ову грађу важном за рјечник српскословенског језика, али не и најважнијом, прије свега због њене природе, проистекле из конкретне намјене, а затим и због њена из практичних разлога ограничена обима. Отуда манастирске даровнице у укупном корпусу, оном који сачињавају

²³ Познат је примјер *Типика архиепископа Никодима* из 1318—1319. године, стара Народна библиотека у Београду, број 402 (код Миклошича тур.-пис. — није наведен на списку извора, али јесте као nicod., Miklosich 1862—1865:V—XXI).

библијски и други напријед побројани састави, утемељени у епоси старословенског језика, могу послужити само као допунска и контролна грађа. Ипак, њен непосредан контакт с историјском реалношћу обавезује лексикографе да је узимају у обзир. Ту је и неизоставан екстралингвистички, културноисторијски моменат: њихови аутори су историјске личности, оне које су се могле уписати у ктиторе. То цјелокупном фонду даје увјерљивост, живост и занимљивост. Овај корпус у книжевнојезичком систему стоји у равни с другом аутентичном грађом домаће провенијенције, налазећи се на челу те групе. Најсличнији су му записи и натписи официјелног типа, поглавито киторски натписи и ауторски и преводилачки записи у књигама. Осим што су манастирске даровнице неизоставан дио укупног лексикографског фонда (у оквиру српскословенског рјечника било којег обима, од мањег до исцрпнијег, будућег *Речника црквенословенског језика српске редакције*), оне су драгоцен извор и саме по себи. Оваква грађа заслужује самосталну обраду у форми рјечника-индекса с исцрпним навођењем свих потврда.²⁴ *Српскословенски речник јеванђеља* већ је један такав засебан захват на подлози ширега лексикона (в. СРЈ Оглед). Могу се предвидјети и други специјализовани рјечници, нарочито за оригинални дио корпуса — житија, службе, црквене и законске зборнике, записе и натписе, итд. У оквиру пројекта *Српске владарске повеље манастира Хиландара* (уредник Мирјана Живојиновић) до сада је обрађен значајан број даровница. Наша анализа показује да на деведесет аката постоји више од осамдесет хиљада појединачних потврда различитих ријечи (тзв. »морфосинтаксичке ријечи«). То значи да по свршетку посла можемо очекивати регистровање готово двјеста хиљада оваквих потврда; број лексичких јединица (као рјечничких заглавља) тешко је посебно предвиђати.²⁵ Без обзира на обим српскословенског рјечника у који би се лексика из даровница утапала, рационализација остварена посредним цитирањем преко посебног рјечника или редних бројева у припремљеном корпусу, не може ићи науштрб јаснога препознавања важних извора (нпр. *Прва оснивачка повеља манастира Хиландара*, *Светостефанска хрисовуља*, *Светоарханђелска хрисовуља*). Они не могу бити представљени само бројем, него за њих треба предвидјети и посебне словне скраћенице, попут осталих у укупном фонду.

²⁴ Уп. за свих осам бугарских повеља Даскалова — Райкова 2005:49 — 421.

²⁵ О једном сегменту из овога корпуса в. Савић 2013а:48.

Извори и литература

- Акты русскаго = *Акты русскаго на святомъ Аѳонѣ монастыря св. великомученика и ѿблителя Пантелеймона. Acta, praesertim Graeca, Rossici in monte Atho monasterii.* Киевъ, 1873. xxiv,616 стр.
- Анастасијевић, Драгутин. 1922. Српски архив Лавре Атонске, *Споменик* СКА 56, 6–21.
- Богдановић, Димитрије. 1970. О неким питањима лексикографске обраде јужнословенских ћирилских споменика српске редакције. *Симпозиум на 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски 2.* Скопје: МАНУ, 11–17.
- Богдановић, Димитрије. 1981. Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије. *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности.* Београд: САНУ, 49–64.
- Бубало, Ђорђе, 2009. *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву.* Београд: Стубови културе. 355 стр.
- Бубало, Ђорђе. 2013. Оглед из историје текста Душановог законика. *Рукописно окружење, Зборник радова Византолошког института* L, 725–740.
- Викторовъ, А. 1881. *Собраніе рукописей П. И. Севастьянова.* Москва: Московскій публичный и Румянцевскій музей. 120 стр.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. 2007. *Списи из историјске лингвистике.* Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 482 стр.
- Даничић I—III = Ђура Даничић. *Рјечник из књижевних старина српских, I—III.* Приредио Ђ. Трифуновић. Београд: Вук Караџић, 1975 [У Биограду, 1863–1864, фототипија].
- Даскалова, Ангелина, Марија Райкова. 2005. Грамоти на българските царе. *Увод. Текстове. Речник. Библиографија.* София: Българска академия на науките, Институт за български език. 443 стр.
- Ивић, Павле. 1980. Развој терминологије у језику средњовековних Срба, *Глас САНУ СССРХV, Одељење језика и књижевности*, 11, 63–70.
- Ивић, Павле, Милица Грковић. 1976. *Дечанске хрисовуље.* Нови Сад: Институт за лингвистику. 341 стр.
- Жиречек, Константин. 1892. Споменици српски, *Споменик* СКА XI. vii,117 стр.
- Кратак преглед = *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века.* Записи са предавања Ђорђа Трифуновића. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1976. 171 стр.

- ЛССВ = Ћирковић, Сима, Раде Михаљчић (прир.). 1999. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Konwledge. xi,832 стр.
- Михаљчић, Раде. 1999. Повеље, ЛССВ, 529—532.
- Мирковић, Лазар. 1965. *Православна литургија или наука о богослужењу Православне источне цркве*. Први општи део. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве. vii,322 стр.
- Мишић, Синиша, Татјана Суботин-Голубовић. 2003. *Светоарханђеловска хрисовуља*. Београд: Историјски институт. 242 стр.
- Младеновић, Александар. 2003. *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци*. Београд: Чигоја-штампа. 365 стр.
- Младеновић, Александар. 2007. *Повеље и писма деспота Стефана*. Београд: Чигоја-штампа. 511 стр.
- Младеновић, Александар, Јасмина Недељковић. 2003. Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Светих арханђела Михаила и Гаврила код Призрена (снимци преписа Јанка Шафарика), *Археографски прилози* 25, 39—142.
- Мошин, Владимир. 1939. Акти из светогорских архива, *Споменик СКА ХСГ*, 153—219.
- Мошин, Владимир. 1979. Правни списи светога Саве, *Сава Немањич — свети Сава. Историја и предање*. Научни скупови САНУ, књ. VII. Председништво, књ. 1. Београд: САНУ, 101—128.
- Мошин, Владимир, Сима Ћирковић, Душан Синдик (прир.). 2011. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I (1186—1321)*. Београд: Историјски институт. 652 стр.
- Новаковић, Стојан. 1904. *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*. Треће прегледано и поправљено издање. У Београду: Краљ.-српска државна штампарија. xxvi,705 стр. [Београд, 2000, фототипија].
- Новаковић, Стојан. 1912. *Законски споменици српских држава средњег века*. Посебна издања, књ. XXXVII. Београд: СКА. xlii,912 стр.
- Павловић, Слободан. 2009. Функционалностилско раслојавање старосрпске пословноправне писмености, *Средњовековно право Срба у огледалу историјских извора*. Београд: САНУ, 133—150.
- Пириватрић, Срђан. 2011. »Манојло I Комнин, »царски сан« и »самодршци области српског престола«, *Зборник радова Византолошког института XLVIII*, 89—118.
- Регистар ССПП = *Регистар збирке »Старе српске повеље и писма« Љубомира Стојановића*. Грађа, 13. Београд: Историјски институт САНУ. 66 стр.
- РЦЈМР = *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, 1—. Скопје: Институт за македонски јазик »Јрсте Мисирков«, 2000—.

- Савић, Виктор. 2013а. Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви. Анализа језика, писма и правописа у функцији израде речника. *Осам векова манастира Милешева*, књ. II. Милешева: Епархија милешевска Српске православне цркве, 47–60.
- Савић, Виктор. 2013б. Литургијски елементи у Повељи деспотице Јелене манастиру Хиландару из 1504. године. *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Београд: САНУ, 473–490.
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, 1–. Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка / Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва, 1988–.
- Синдик, Душан. 1978. Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла. *Мешовита грађа* 6, 181–205.
- Синдик, Душан. 1998. Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару. *Хиландарски зборник* 10, 9–134.
- Соловјев, Александар. 1926. *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона. 234 стр., xix.
- Соловјев, Александар. 1938. Манастирске повеље старих српских владара. *Хришћанско дело* 3 (Скопље, мај–јуни), 3–11.
- Соловјев, Александар, Владимир Мошин. 1936. *Грчке повеље српских владара*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Треће одељење, VII. Београд: СКА. сxxxii, 537 стр.
- СРЈ Оглед = *Српскословенски речник јеванђеља. Огледна свеска*. Саставио Виктор Савић. Библиотека Јужнословенског филолога, 23. Београд, 2007. xlvii, 136 стр.
- СРЯ = *Словарь русского языка (XI–XVII вв.)*, 1–. Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка / Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва, 1975–.
- Станојевић, Ст. 1914. Студије о српској дипломатици. V Аренга (Проемиум). *Глас СКА* 94, 192–229.
- Станојевић, Ст. 1920. Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петиција). *Глас СКА* 96, 79–116.
- Станојевић, Ст. 1922. Студије о српској дипломатици. X Санкција. *Глас СКА* 100, 1–48.
- Стојановић, Љуб. 1890. Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др. *Споменик СКА* III. viii, 226 стр.
- Спом. Мак. = Мошин, Владимир (ур.). 1975. *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I. Скопје: Архив на Македонија. 500 стр.

- Толстој, Никита. И. 2004. Однос старог српског књишког (писаног) језика према старом словенском језику. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд — Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства и др., 148–156.
- Трифуновић, Ђорђе. 1975. О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских. *Даничић III*, 619–646.
- Трифуновић, Ђорђе. 1990. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Друго, допуњено издање. Београд: Нолит. 388 стр.
- Трифуновић, Ђорђе. 2009. *Језик. Стара српска књижевност. Основи*. Треће, проширено издање. Београд: Чигоја-штампа, 75–123.
- Трифуновић, Ђорђе (прир.). 2011. *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, I–II*. Београд: Музеј у Приштини и др. 209 стр., 255 стр. [У првој књизи прештампано: Јагић, Ватрослав. 1890. *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*. Из Старога Сараја изнесла на свијет Земаљска влада за Босну и Херцеговину са 4 снимка. Беч; Ковачевић, Љубомир. 1890. *Светостефански хрисовуљ, Споменик СКА IV*].
- Указатељ СРЯ = Геккер, С. Ф., С. П. Мордовина, Г. Я. Романова. 1984. *Указатељ источников картотеки Словаря русского языка XI–XVII вв*. Москва: Академия наук СССР, Институт руского језика. 331 стр.
- Ферјанчић, Божидар. 1999. Хрисовуља. *ЛССВ*, 780–781.
- Чигоја, Бранкица. 2003. Називи књижевног језика у дијахроној перспективи, *Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3*, 289–294.
- Шафарикъ, Я. 1862. Хрисовуља цара Стефана Душана, којомъ оснива манастиръ Св. Архангела Михаила и Гавриїла у Призрену године 1348. *Гласник ДСС XV*, 266–317.
- Korablev, V. 1915. Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves, Actes de l'Аthos V. *Византијскій временникъ 19*, 369–651 [Amsterdam, 1975, фототипија].
- Deže, Laslo. 1977. Tekstološka analiza starosrpskohrvatskih povelja. *Јужнословенски филолог XXXIII*, 179–202.
- Lascaris, M. 1935. Actes serbes de Vatopédi. *Byzantinoslavica 6*, 166–185.
- Miklosich, Fr. 1858, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae. xii, 580 стр. [Graz, 1964, фототипија].
- Miklosich, Fr. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*. Vindobonae. xxii, 1171 стр. [Aalen, 1963, фототипија].
- RCJHR = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, 1—. Zagreb: Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog društva / Staroslavenski

institut, 1991—.

SJS = *Slovník jazyka staroslověnského*, 1—52. Praha: Československá akademie věd, Slovanský ústav / Akademie věd České Republiky, Slovanský ústav, 1958—1997.

Šic, Jozef, 1994, *Geografska terminologija srpskohrvatskog jezika*. S nemačkog preveo Aleksandar Loma. Beograd. 125 стр. [Schütz, Joseph. 1957. *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*. Berlin].

Monasteries' Charters in the Serbian Slavonic lexical corpus

Abstract

The corpus old Serbian business and legal written sources was in the focus of several diachronic scholarly disciplines in the 19th century and it was gradually shaped through a series of publications, from the first and fundamental collection *Monumenta serbica* by Franc Miklošič (1858) to the series *Stari srpski arhiv* (2002) and *Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika* (2011). In Đuro Daničić's *Rječnik iz književnih starina srpskih* (1863—1864) an important place is given to materials from Miklošič's publication. The historian Stanoje Stanojević presented a comprehensive study of this diversified and interesting set of topics in his *Studije iz srpske diplomatike* (1912—1936). Over time, the awareness grew that it was necessary to compile a comprehensive dictionary of the Serbian Slavonic language that would include a diversified corpus based on a direct insight into a large number of written monuments of different profiles. Its necessary part is the lexical fund from monasteries' charters, a separate genre in which secular and religious spheres meet in a homogeneous diglossia: an auctor's act of giving to an ecclesiastical institution expressed by the Old Church Slavonic language and the (high) style used by that institution, is in contrast to the parts of documents which are written in a lower style, in the folk language.

Кључне ријечи: манастирске даровнице, Српскословенски рјечник, српскословенски језик (српска редакција црквенословенског језика)

Key words: monasteries' charters, Dictionary of the Serbian Slavonic language, Serbian Slavonic language (Serbian redaction of the Old Church Slavonic language)²⁶

²⁶ Рад је настао у оквиру пројекта *Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције* (178030), чији је покровитељ Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

